

УДК 165.62:141.32

Л. Г. Комаха, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

АРГУМЕНТ РЕФЛЕКСІЇ В ОНТОЛОГІЇ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ І "ФІЛОСОФІЇ МОВИ": ЛОГІКО-ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

В статті аналізується аргументація екзистенціалізму про самосвідомість як результат рефлексії. Показано, що в екзистенціальній онтології рефлексія є аргументом на користь інтенціональності, в силу чого феноменологічна рефлексія про свідомість визначається в якості основного методу її пізнання. Аналіз поглядів представників аналітичної філософії виявив напрямки їх аргументації про природу самосвідомості індивіда та її прояв насамперед в мові.

Ключові слова: рефлексія, аргументація, екзистенціалізм, інтенціональність, субстанціональність, самосвідомість, філософія мови.

Вступ. Логіка наукового пізнання з необхідністю включає в себе рефлексію, котра нерозривно пов'язана з покладанням знання про себе. В аргументації представників класичного періоду розвитку логіки і філософії об'єктом рефлексії є сам об'єкт, який враховує наявність в самопізнанні взаємозв'язку суб'єктивного і об'єктивного. У феноменології функцію субстанціональності як аргументу для обґрунтування єдності свідомості починає виконувати інтенціональність. Відштовхуючись від труднощів феноменологічного розуміння рефлексії, пов'язаних з опредметненням, представники філософії екзистенціалізму розробляють поняття рефлексії як безпосереднього, первинного розуміння себе і світу. Але чи можна сказати про себе, своє "Я" як екзистенцію?

Постановка проблеми. Для К. Ясперса самопізнання означає "об'єктивувати себе", хоча ніяка об'єктивізація мене самого "не є я сам". В цьому виступі "Я" дійсно "вислизає" від прямого рефлексивного "схоплення", але це не означає, що воно не може бути об'єктом пізнання. Але К. Ясперс, перебуваючи "всередині" рефлексивної традиції, робить висновок про неможливість "самооб'єктивізації". Г. Марсель так само намагається уникнути об'єктивізації, проте не виходить з "кола" рефлексії. Проте рефлексія не постає визначальним аргументом для обґрунтування екзистенціальних позицій вказаних мислителів. Більш ґрунтовно проблему самопізнання вирішує М. Гайдеггер, для якого виявлення "самості" для самої себе не вимагає звернення "до себе". В силу чого постає завдання вяснити основні параметри обґрунтування М. Гайдеггером власного розуміння рефлексії в співмірності з іншими позиціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема рефлексії знайшла всебічне висвітлення в працях філософів класичного періоду – Р. Декарта, І. Канта, Г. Гегеля, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга та ін. В останній період аналізу феномену рефлексії присвячені дослідження Т.М. Рябушкіної, М.С. Козлової, М.Л. Мікешіної, О.І. Хоми, В.І. Молчанова та ін. Проте залишається завдання вяснити місце рефлексії в аргументації М. Гайдеггером концепції екзистенціалізму в опозиції аналітичній філософії.

Мета статті полягає в аналізі аргументів М. Гайдеггера в обґрунтуванні самосвідомості як способу розуміння буття в співмірності з позицією Ж.-П. Сартра і "філософії мови".

Виклад основного матеріалу. У розумінні М. Гайдеггера про рефлексію можна говорити лише в смислі відображення від речей, "дивлячись" в які Dasein "бачить" себе. "Dasein" – "тут-буття", присутність відображає людину "як буття" в її "запиті" про своє буття. Екзистенція "присутності", якій належить інтенціональність, виступає головним аргументом в обґрунтуванні екзистенціальних позицій М. Гайдеггера. Так, світ є те, в чому "присутність" зустрічається з сущим, тому присутність є "буття-в-світі" [8, с. 88]. Виходячи з "буття-в-світі" як основи "присутнос-

ті", можна виокремити його екзистенціальні структури. Світ "присутності" не є суще, він є "проект", визначений "присутністю". Оскільки для "присутності" в його бутті справа йде про саме це буття, воно в своєму бутті "накреслює" можливості свого буття і розуміє себе завжди зі своїх можливостей, тому розуміння є накреслення своїх можливостей. "Накреслення" виступає як одна із екзистенціальних структур, на яких тримається "тут-буття". "Дивлячись" на світ, "тут-буття" "бачить" себе, в світі воно завжди з самим собою, тобто воно є дійсна самість. Саме тому, що Dasein володіє собою, воно може саме вибирати, чи визначати себе самого (екзистувати по-справжньому), або дозволити іншим визначати себе (екзистувати не по-справжньому) [9, с. 225-226].

Необхідно враховувати аргументацію М. Гайдеггером необхідності ще однієї екзистенціальної структури "присутності": вона є певний настрій, оскільки знаходить себе "кинutoю" ("закинutoю") в буття. Нарешті, зустріч із сущим, справа з ним передбачає "турботливе" бачення. Тим самим "турбота" являє собою "вихідну цілісність" трьох фундаментальних буттєвих структур: "накреслення", "закинutoсті" і "турботливого влаштування". Отже, самість є турбота. Вона виступає в якості головної ідеї всієї філософської концепції М. Гайдеггера, постаючи одночасно аргументом для доказу її принципових положень. Основою єдності буттєвих структур "присутності" виступає первісна тимчасовість (темпоральність), яка включає три модуси: "майбутнє", "минуле" і "теперішнє". Єдність знання та існування в початковій тимчасовості являє собою альтернативу розумінню самопізнання на основі рефлексії. Якщо виходити з того, що той, хто пізнає, спочатку існує, володіє певною сутністю, а потім розуміє себе як такого за допомогою рефлексії, то самопізнання недосяжне, оскільки розуміння його зіштовхується з труднощами "порочного кола". Але якщо він існує як своя самоінтерпретація, а можливість такого існування як цілісності засновується на початковій тимчасовості як смислі буття взагалі, то ця трудність (проблемність) видається "знятою" [5, с. 148-151].

Отже, М. Гайдеггер, в руслі феноменологічно-екзистенціальної традиції, розуміє самосвідомість як результат рефлексії. Замінюючи питання про "власну сутність" на питання про "власне буття", М. Гайдеггер зберігає розуміння самопізнання як початкового доступу до самого себе. Тобто мислить в тому ж контексті, що і прибічники й адепти рефлексії. На її основі аргументується, що засноване на тимчасовості (темпоральності) початкове розуміння свого власного (та іншого) буття є фундаментом всілякого пізнання. Тим самим рефлексія постає способом розуміння буття. Безпосереднє розуміння самого себе у М. Гайдеггера засноване на взаємообумовлюючих один одного структурах – тимчасовості і субстанціональності.

В аргументації Ж.-П. Сартра свідомість існує як самосвідомість: в якості такої вона не звертається до са-

мої себе як до об'єкту і тому може бути названа свідомістю "першого рівня", або нерелексивною свідомістю. "Я мислю" є вже свідомість, спрямована на свідомість як об'єкт, тобто релексивна свідомість, свідомість "другого рівня". Ж.-П. Сартр вказує на те, що при релексії свідомість модифікується – "та свідомість, яка говорить "Я мислю", не є та ж сама свідомість, яка здійснює акт мислення" [7, с. 92]. Тому неможливо "влонити" її в якості об'єкта. Релексія завжди є "схоплювання" суб'єкта, яким він був до неї. Головна зміна свідомості під впливом релексії полягає саме в появі "Я".

У Ж.-П. Сартра релексія є аргументом на користь інтенціональності. Причому в якості особливої, не порушуючої "прозорості" свідомості релексії. Розрізняючи два види релексії – "об'єктивуючу", яка вибудовує "Я", і "необ'єктивуючу", яка забезпечує лише "прозорість" свідомості, Ж.-П. Сартр вважає істинним пояснення єдності свідомості, яка спирається на твердження про існування інтенціональності, і він заперечує пояснення єдності свідомості на основі існування "Я" [7, 93]. Однак немає ніяких основ для такого розрізнення, оскільки мова йде про релексію, що визначається як зверненість свідомості на саму себе, а не про релексію в настільки широкому розумінні, що вона стає синонімом знання про свідомість взагалі, але здобувається тим чи іншим способом.

Феноменологічна релексія про свідомість визнається Ж.-П. Сартром в якості основного методу її пізнання. Якщо звернення свідомості на себе дозволяє виявити інтенціональність як властивість самої свідомості, то це означає, що таке звернення забезпечує повну "прозорість" свідомості для релексії – "прозорість" її глибинних характеристик. Але звідки тоді може виникнути результат релексії – "Я" – центр "непрозорості"? Виходить, що або "Я" достовірно виявлене в якості центра "непрозорості", або релексія не забезпечує "прозорості" свідомості. В якості аргументу на користь нерелексованої свідомості і розуміння "Я" як продукту релексії Ж.-П. Сартр приводить приклад про нерелексивну свідомість – свідомість, в якій відсутнє "Я". Він вважає можливим говорити про протиставлення релексивного спогаду про моє читання ("Я читав"), спогаду нерелексованому (згаду про книгу, про героїв роману) [7, с. 92-94].

В даній ситуації Ж.-П. Сартр робить вибір на користь релексії як безпосередньої свідомості. Він доводить, що "сама нерелексивна свідомість робить релексію можливою. Є дорефлективне *cogito*, котре і складає умову картезіанського *cogito*" [6, с. 27]. Очевидно, що він називає нерелексивною самосвідомістю свідомість по своїй суті релексивну. Але, відповідаючи на питання про смисл буття, Ж.-П. Сартр намагається примирити єдність релексивного і нерелексивного та їх відмінність, пов'язану з розумінням релексії як методу і аргументу в пізнанні, що передбачає суб'єктно-об'єктне відношення. Але оскільки релексивна модель самопізнання не приймає суб'єктно-об'єктного дуалізму, то "релексія є скоріше пізнаванням, чим просто пізнанням" [6, с. 184], – вказує Ж.-П. Сартр. Наведені пояснення описують як двозначний, суперечливий характер релексії, так і її неоднозначність в якості аргументації.

Нове життя дискусіям про свідомість, самосвідомість і самопізнання дала "філософія мови". Вона критично аналізує класичне розуміння цих феноменів, яке спирається на релексивну теорію. Її проблемність, приводить представника Гейдельберзької школи Д. Генріха до необхідності заперечувати теорію релексії. Він намагається побудувати нову теорію, аргументуючи це тим, що свідомість "не включає" самосвідомість. Трансформація релексивної філософії у "філо-

софію мови" відбулася в контексті вирішення питання: яким чином можлива безпомилкова ідентифікація суб'єкта пізнання і об'єкта, котрий називається "Я"? Усвідомлення ідентичності не вимагає попередньої ідентифікації. Оскільки вимога ідентифікації є порушенням суб'єктно-об'єктної моделі, ця модель повинна бути виключена з теорії самосвідомості. Вихід з цієї проблеми полягає у відмові від релексивної моделі самопізнання як самовідношення, що передбачає "суб'єктно-об'єктне відношення" [5, с. 186].

Неможливість релексивної філософії заперечити ідентичність мене самого з об'єктом – "Я", на даному етапі її розвитку зустрічається з неможливістю її об'єктувати. Питання про ідентичність починає розглядатися як апорія. І тут "на допомогу" приходять "філософія мови": фіксується невіршуваність апорії в тих термінах філософської мови, яку потрібно ретельно перевірити. В результаті філософський дискурс переміщується в сферу буденної мови. "Я вважаю, що єдиний шлях, по якому можна підійти до цього питання, полягає в дослідженні способу вживання слова "Я", – говорить представник "філософії мови" Е. Тугендхат.

У "філософії мови" заперечується існування "Я", котре пізнає саме себе. "Не існує мислячого, представляючого себе суб'єкта" [1, с. 56], – стверджує Л. Вітгенштейн. Для онтологічної філософії не існує особливого, належного тільки мені внутрішнього світу; немає нічого, що я і тільки я можу засвідчити відносно себе самого. Л. Вітгенштейн показує, що не існує індивідуального знання. Кожне висловлювання про себе самого від першої особи обумовлене комунікативно-розмовною практикою. В загальному випадку така "комунікативна практика може являти собою ряд комунікативних актів у формі суперечок, дискусій, диспутів, в рамках яких здійснюється аргументація" [3, с. 63]. В її контексті відбувається процес пізнання, в якому ми впізнаємо предикати, що означають феномени нашої свідомості.

Але оскільки пізнання себе самого передбачає можливість помилки, над "філософією мови" навісає загроза повернення до суб'єктно-об'єктної моделі самопізнання і проблеми ідентифікації. Л. Вітгенштейн розуміє, що цієї загрози немає тільки там, де немає пізнання: "аргумент "Я знаю..." може означати "Я не сумніваюся..." – але це не означає, що аргументи "Я сумніваюся..." безглузді, що сумнів логічно виключений" [2, с. 312]. Тому він прагнув показати, що аргументи і твердження в процесі комунікації стосовно власного ментального стану не мають характеру знання. Мислення безпосередньо дано в мові, не маючи потреби в пізнанні. "Правильно сказати "Я знаю, що ти думаєш" і неправильно "Я знаю, що я думаю" [2, с. 310].

На відміну від Л. Вітгенштейна для Е. Тугендхата знати і пізнавати – не одне і те ж, і всіляке знання повинно засновуватися на релексивному акті пізнання. Л. Вітгенштейн вирішує проблему самопізнання в традиціях релексивної філософії: мислення безпосередньо дано в мові, доцільність мислення обумовлена правилами "мовної гри", причому правило визначається безпосередньою практикою його застосування. Таким чином, аналітична філософія рухається в напрямку аргументації положень про все більш безпосередню даність себе самого в мові. Остання є її ключовим пунктом. Але безпосередній самоаналіз, що не вимагає перевірки, характерний для класичного суб'єкта, котрий завжди має доступ до самого себе завдяки релексії.

В опозиції проти неї (релексії) як аргументу у самопізнанні і побудові ідентичності виступають Г. Райл і Д. Деннет. Їх мета – показати, що для "філософії мови" зовсім не обов'язково приймати таке вразливе допущення про бездоганність самоаналізу. Він так само підлягає помилкам, і його потрібно коректувати, як і особи-

стий аналіз інших. Критерій, який дозволяє уникати помилок, полягає, згідно Г. Райлу, в увазі до безпосередньої мови, до безпосередньої даності: "Я" – це індексне слово, яке функціонує подібно слову "тепер"; як "тепер" ми можемо застосовувати до різних моментів часу, так і "Я" може мати різний смисл, слугуючи лише вказівкою на того, хто "говорить це слово і лише в момент вимовлення цього слова" [4, с. 193, 196].

У Д. Деннета індивіди вже не відрізняються від видуманих героїв текстів. Безпосередньо дане – це лише щось сказане, певний текст, а автор – лише той, хто живе в тексті, він те, що можна вчитати з тексту. А оскільки текст, як правило, багатозаровий, словесне вираження і склад тексту мають декілька різних значень і смислів, учасники одного і того ж комунікативного процесу можуть вибирати різні аргументи, значення і смисли для самоствердження власного "Я". В силу чого, вважає Д. Деннет, суб'єкт є "фікція теоретика", а феноменальний простір – "фіктивний простір". Свідомість виявляється потоком паралельних ескізів "текстів", а самість ("Я") – "центр нарративної гравітації" [10, с. 131-132]. Для неї аргументи не можуть мати однозначності, оскільки множинність створює численну кількість можливостей і варіантів самопрояву "Я".

Дійсно, безмовні нарративи в невизначений момент і без опосередкування можуть стати надбанням свідомості, перетворитися в аналіз, звіт, який передбачає вербалізацію. Процес накладання "ескізів" один на одного, їх перехрещування, "тиск" один на одного знаходить безпосередній вираз в діях і словах. Вони є безпосередньою даністю свідомості, що відповідає вихідній (первісній) інтуїції про властиву свідомості мінливість. Отже, деннетівські "ескізи" постають тепер вже його рефлексивною структурою свідомості. В кореляції з нею виступає інша рефлексивна структура – інтенціональність. Вона у Д. Деннета стає не якістю суб'єкта досвіду, а властивістю "механізму", яка надається йому зовнішнім впливом, зокрема природою. "Можна вважати, що людина володіє свідомістю, має бажання і що їй властива тенденція до реалізації її цілей у відповідності з її віруваннями, але все це – результати взаємодії зовнішньої інтенціональності та мовної практики" [10, с. 418].

Таким чином, філософи-аналітики замінили класичний доступ до мислення привілейованим доступом до мови. Але критика теорії рефлексії, зокрема картезіанської, не зачепила її головної передумови про безпосередню єдність того, хто пізнає, і того, що пізнається (суб'єкта і об'єкта пізнання), заперечивши замість неї (єдності) суб'єктно-об'єктну модель, яка передбачала їх відмінність. Усталеність цієї позиції обумовлювалася думкою, що тільки ідентичність того, хто пізнає, і на кого

спрямоване пізнання робить самопізнання тим, чим воно є – пізнанням самого себе, тоді як їх відмінність суперечить смислу самопізнання. Разом з тим передумова існування рефлексії не втрачена, а разом нею і її можливості в якості аргументу пізнання, в результаті якого самопізнання втратило свій об'єкт. Останнє обумовлене тим, що при збереженні таких передумов самопізнання не може бути пізнанням. Самопізнання повинно бути зрозуміле як пізнання. Воно повинно знову здобути свій об'єкт, але не в готовому вигляді, як вважала рефлексивна філософія, а в процесі пізнання.

Висновки. Таким чином, осмислення рефлексії в класичній і сучасній теорії пізнання показують її значення в доказах достовірності та істинності безпосередньо даного знання. В класичній філософії, яка передбачає наявність взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта, об'єктом рефлексії є сам суб'єкт. Його рефлексія суб'єктивності постає аргументом для обґрунтування тимчасовості (темпоральності) і субстанціональності. У феноменології доводиться, що функцію субстанціональності як основи єдності свідомості виконує інтенціональність. Критики рефлексії в екзистенціалізмі та аналітичній філософії (філософії мови) на протигагу своїм аргументам, стверджують наявність безпосередньої даності. Тим самим, обхідним шляхом, зі зміною термінології вони приходять до тієї ж рефлексії, яка аргументує можливість безпосереднього знання. Пошуки основ пізнання самого себе і світу не в доступному для рефлексії "Я", а в Іншому, приводять до втрати самопізнанням перспективи, обмежуються минулим і актуально даним. Джерелом проблемності є ігнорування можливості рефлексії в якості одного з можливих аргументів на користь того, хто пізнає. В силу чого постає проблема довіри до суб'єкта пізнання, який в результаті пошуку достовірного знання створює нову реальність.

Список використаних джерел

1. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн // Философские работы. Ч. 1. – М.: "Гнозис", 1994. – С. 1-73.
2. Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн // Философские работы. Ч. 1. – М.: "Гнозис", 1994. – С. 75-319.
3. Гриненко Г.В. Аргументация и коммуникация / Г.В. Гриненко // Мысль и искусство аргументации. – М.: Прогресс – Традиция, 2003. – С. 58-89.
4. Райл Г. Понятие сознания / Г. Райл. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – 408 с.
5. Рябушкина Т.М. Познание и рефлексия: Научная монография / Т.М. Рябушкина. – М.: "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2014. – 352 с.
6. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр. – М.: Республика, 2004. – 639 с.
7. Сартр Ж.-П. Трансцендентность Эго / Ж.-П. Сартр // Логос. – 2003. – № 2 (37).
8. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М.: Ad Marginem, 1997. – 452 с.
9. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии / М. Хайдеггер. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 2001. – 445 с.
10. Dennett D. Consciousness Explained / D. Dennett. – Boston, 1991. – 511 p.

Надійшла до редколегії 12.10.15

Л. Г. Комаха, канд. филос. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АРГУМЕНТ РЕФЛЕКСИИ В ОНТОЛОГИИ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМА И "ФИЛОСОФИИ ЯЗЫКА": ЛОГИКО-ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье анализируется аргументация экзистенциализма о самосознании как результате рефлексии. Показано, что в экзистенциальной онтологии рефлексия является аргументом в пользу интенциональности, в силу чего феноменологическая рефлексия о сознании определяется в качестве основного метода ее познания. Анализ взглядов представителей аналитической философии показал направление их аргументации о природе самосознания индивида и ее проявление в языке.

Ключевые слова: рефлексия, аргументация, экзистенциализм, интенциональность, субстанциональность, самосознание, философия языка.

L. G. Komaha, PhD, Associate Professor,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

AN ARGUMENT OF REFLECTION IN THE ONTOLOGY OF EXISTENTIALISM AND "PHILOSOPHY OF LANGUAGE": LOGICAL AND PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS

In the article the argument of existentialism as a result of self-reflection is revealed. It is shown that in the existential ontology reflection is an argument in favor of intentionality. That's why a phenomenological reflection on consciousness is defined as the primary method of learning. Analysis of the views of representatives of analytical philosophy found their line of argument about the nature of individual consciousness and its manifestation in the language.

Keywords: reflection, argumentation, existentialism, intentionality, substantiality, identity, philosophy of language.